

بررسی نامه امام علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام بر اساس ساحت‌های تربیتی در سند تحول

ناهدنصیحت * / رضوان باغبانی **
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۱

چکیده

ساحت‌های شش‌گانه تربیتی در سند تحول بنیادین که زمینه‌ساز تحولی ارزشمند در جامعه است، با توجه به نیازهای مختلف ابعاد وجودی انسان و مبتنی بر رفع آنها، شکوفایی استعدادها و ظرفیت‌ها و رسیدن به کمال مطلوب و حیات طیبه تدوین شده است. پژوهش حاضر، با روش توصیفی و تحلیل محتوای کیفی و با هدف گام برداشتن در مسیر شکل‌گیری تربیت دینی افراد جامعه، بر اساس این ساحت‌های شش‌گانه به تبیین نامه امام علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام — که عرصه تبلور یافتن جلوه‌های مختلف تربیتی است — پرداخته است. در واقع، به منظور سنجش میزان همخوانی ساحت‌ها با این منشور مهم تربیتی، به دنبال استخراج کدها و مصداق‌های مرتبط با ساحت‌های تربیتی در نامه سی و یکم است. یافته‌ها نشان می‌دهد که امام در منشور حکیمانه خود به همه جوانب وجودی انسان توجه نموده است. ایشان با هدف بیدارگری و انتقال فرهنگ و اندیشه، مسائل مختلف مورد نیاز انسان را برای رسیدن به هدف غایی در دو بعد فردی و اجتماعی به فرزند خویش توصیه می‌نماید. از طرف دیگر، همسویی و همخوانی گسترده‌ای بین ساحت‌ها و عبارات امام وجود دارد.

کلید واژه‌ها:

سند تحول، ساحت‌های شش‌گانه تربیتی، نهج البلاغه، نامه سی و یکم.

n.nasihat@cfu.ac.ir

*. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

r.baghbani@cfu.ac.ir

** . استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

۱. مقدمه

سند تحول از گسترده‌ترین طرح‌های نرم‌افزاری است که با تاکید بر جنبه‌های کیفی، رابطه عناصر نظام در درون و با محیط پیرامون و مباحث ساختاری تدوین شده است. قلمرو سند عرصه‌های توسعه اعم از اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را در تعلیم و تربیت در برمی‌گیرد و برای آنها تعیین تکلیف می‌کند (وفایی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۳). این سند به عنوان نقشه راه، به دنبال آن است تا با تکیه بر متون اسلامی تعلیم و تربیت را ارتقاء بخشد. تعلیم و تربیت هم «فرایندی است جهت ایجاد، شکوفایی، تصحیح، تقویت، تعدیل و هدایت بینش‌ها، گرایش‌ها، استعدادها و توانایی‌های انسان در ابعاد مختلف روح و بدن برای رسیدن به کمال مطلوب» (نوروزی‌نژاد و طباطبایی، ۱۳۹۹: ۵۴). در سند تحول، به منظور رسیدن به هدف مذکور و تحقق حیات طیبه، با توجه به جوانب مختلف وجودی انسان، ساحت‌هایی تعریف شده که در آن مجموعه‌ای از رفتارها قرار می‌گیرد. این ساحت‌ها عبارتند از: «اعتقادی، عبادی و اخلاقی؛ اجتماعی و سیاسی؛ زیستی و بدنی؛ زیبایی‌شناختی و هنری؛ اقتصادی و حرفه‌ای؛ و علمی و فناوری» (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۲۹۸). بین این ساحت‌ها و نهج البلاغه به عنوان یکی از متون اسلامی ارزشمند ارتباط زیادی وجود دارد (محمدی‌پویا و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۸). متنی که روزگار از کهنه کردن آن ناتوان است و گذشت زمان و ظهور افکار و اندیشه‌های نوتر و روشن‌تر بر ارزش آن افزوده است (مطهری، ۱۳۷۹: ۲۱)؛ نهج البلاغه عرصه‌های مختلفی دارد. یکی از آنها، تربیت است که در نامه ۳۱ متبلور شده است. نامه‌ای که برخاسته از تفکر انسانی است که در مکتب وحی و صاحب مکارم اخلاق پرورش یافته است. امام در این نامه به هدایت و راهبری فرزند خویش پرداخته و یک دستورالعمل اخلاقی و البته مهم‌ترین نیازهای مادی و معنوی یک انسان را با گفتمانی عاطفی برای فرزند خویش بیان کرده است. نامه‌ای که در ارتباط با «اعتقادات، جهان‌بینی، اخلاق و رفتار فردی و اجتماعی، عبادت و بندگی و احکام یک زندگی سالم» است (قدسی و قائمی، ۱۳۹۳: ۱۵) و طبیعتاً تنها فرزند امام مورد خطاب نیست؛ بلکه هر جوان جویدی حق می‌تواند مخاطب سخنان حکیمانه و فرازمانی و فرامکانی ایشان باشد.

با توجه به اینکه ارزش‌های حاکم بر جامعه ما که مبتنی بر آموزه‌های اسلامی است، برای شکل‌گیری تربیت صحیح استفاده از رهنمودهای اهل بیت علیهم‌السلام در فرایند تربیت، ضروری است. پژوهش حاضر با هدف گام برداشتن در مسیر شکل‌گیری تربیت دینی افراد جامعه و ارتقاء بینش آنها،

با روش توصیفی و تحلیل محتوای کیفی، نامه ۳۱ نهج البلاغه را بر مبنای ساخت‌های تربیتی سند تحول واکاوی نموده است. در واقع پرسش اصلی این است که کدها و مصداق‌های مرتبط با ساخت‌های ششگانه در منشور تربیتی امام کدامند؟ برای به دست آوردن پاسخ، همه عبارات نامه، بررسی و بر اساس کدها و مؤلفه‌های مندرج در سند تحول - مستخرج از حدود و قلمروهای هر ساخت - مصداق‌یابی شده، سپس همه مصداق‌ها بر اساس ساخت‌های تربیتی مورد تحلیل قرار گرفته است.

۱.۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های ارزشمندی پیرامون ساخت‌های تربیتی در متون غنی دینی و عرفانی صورت گرفته است. مهمترین آنها عبارتند از:

مقاله «رویکرد تعلیم و تربیت اسلامی در ساخت‌های شش‌گانه»؛ نوروزی‌نژاد و طباطبایی (۱۳۹۹)، در این پژوهش سند تحول را از دو جهت تربیت دینی، قرآنی و مؤلفه‌های آن و نگاه سند به مقوله تربیت دینی از نظر مبانی و ساخت بررسی کرده‌اند. نویسندگان به این نتیجه رسیده‌اند که سند تحول از نظر تربیت دینی دارای نقاط قوت و ضعفی است که نقطه کمال آن فراهم نمودن بستر حیات طیبه برای متولیان است. ترکاشوند و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله «تحلیل محتوای مثنوی معنوی بر اساس ساخت‌های شش‌گانه تربیتی»، مؤلفه‌ها را در هر ساخت استخراج نموده و بر همین اساس، محتوای مثنوی معنوی را تبیین کرده‌اند. محمدی‌پویا (۱۳۹۸) در «تبیین سیره تربیتی امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجادیه با تأکید بر سند تحول» با استخراج مؤلفه‌های سند تحول در ساخت‌ها، متن صحیفه سجادیه را بر مبنای آنها تحلیل کرده است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که امام به همه ساخت‌های تربیت آدمی توجه داشته است. در مقاله «احصاء مصداق‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در قرآن کریم» (یزدانی و همکاران، ۱۳۹۸)، نویسندگان قرآن کریم را براساس مؤلفه‌های مستخرج از ساخت‌های تربیتی، تحلیل نموده و مصداق آن را برشمرده و به این نتیجه رسیده‌اند که گزاره‌های تربیتی سند تحول با آموزه‌های قرآن همسویی دارد. ترکاشوند و همکاران (۱۳۹۸) در «تبیین سیره تربیتی امام علی علیه السلام جهت ارائه الگویی برای سبک زندگی اسلامی ایرانی» به استخراج ساخت‌های تربیتی در منابع مختلفی از جمله نهج البلاغه، اصول کافی، تحف العقول، وسائل الشیعه پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که

بهره‌گیری از سیره تربیتی ایشان می‌تواند ظرفیت مناسبی را جهت دستیابی به حیات طیبه، جامعه عادل، پیشرو و الگویی اسلامی برای دیگر جوامع و فرهنگ‌ها فراهم آورد. کشاورز و ترکاشوند (۱۳۹۶) هم در مقاله «تبیین سیره تربیتی امام صادق علیه السلام جهت ارائه الگویی برای سبک زندگی اسلامی» با تحلیل ساحت‌ها در روایات امام صادق علیه السلام تبیین کرده‌اند که قول و فعل و تقریر امام، می‌تواند الگویی مطلوب برای شکل‌بخشی به سبک زندگی آحاد جامعه باشد و ظرفیت مناسبی جهت دسترسی به حیات طیبه فراهم کند. در «تحلیل محتوای منطق الطیر براساس ساحت‌های شش‌گانه تربیتی» (ناصری و همکاران، ۱۳۹۵)، مؤلفه‌هایی برای ساحت‌ها در نظر گرفته و منطق الطیر عطار براساس آنها تحلیل و بررسی شده است. نویسندگان مقاله معتقدند که ارتباط زیادی بین ساحت‌های تربیتی در سند تحول و منطق الطیر، به عنوان یکی از ارزشمندترین متون اسلامی عرفانی وجود دارد. نویسندگان مقاله «تحلیل محتوای نهج البلاغه بر اساس ساحت‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول» (محمدی‌پویا و همکاران، ۱۳۹۴) به منظور تکمیل‌بخشی به زاویه تعلیم و تربیت اسلامی در سند تحول، مؤلفه‌های این سند را در هر یک از ساحت‌ها تبیین کرده و مصادیق آن را در نهج البلاغه استخراج کرده‌اند.

در ارتباط با نامه ۳۱ نهج البلاغه، تحلیل‌های مهمی صورت گرفته است. اما مهم‌ترین پژوهش‌هایی که با جستار پیش‌رو مرتبط است، عبارتند از: «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از نظر توجه به مؤلفه‌های تربیتی نامه ۳۱». محمودی (۱۳۹۸) در این مقاله با درک اهمیت توجه به نکات تربیتی نامه، کتاب‌های درسی پایه اول تا ششم ابتدایی را (هدیه‌های آسمانی، فارسی و مطالعات اجتماعی) براساس مؤلفه‌های تربیتی نامه بررسی کرده است. رستمی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «نظام تربیت اخلاقی در نامه ۳۱»، بنیادها، اصول، اهداف و روش‌های تربیت اخلاقی را در نامه بررسی کرده‌اند. یافته‌های آنها نشان می‌دهد که نظام تربیت اخلاقی در نامه شامل چهار بنیاد توحید، ضعف آدمی، فطرت و معاد بوده و هدف غایی، تخلق به اخلاق الهی است. اصول تربیت اخلاقی هم شامل کرامت، تفاوت‌های فردی، اعتدال، تعقل، تفکر و تدبیر، و روش‌های تربیت اخلاقی هم شامل تذکر، موعظه، ارایه الگو، محبت، عبرت‌آموزی، توبه، و مراقبه و محاسبه است. مقاله «بررسی تطبیقی سبک‌های فرزندپروری با سبک فرزندپروری امام علی علیه السلام در نامه سی و یکم» (قدسی و قائمی، ۱۳۹۳) به بررسی چهار سبک مقتدرانه، مستبدانه، سهل‌انگارانه و غفلت‌انگارانه

پرداخته است. نویسندگان به این نتیجه رسیده‌اند که تنها سبک مقتدرانه شباهت‌هایی با سبک امام دارد. اما با توجه به اهداف، ارزش‌ها و نوع قواعدی که در سبک علوی وجود دارد و باعث تمایز آن از سبک مقتدرانه می‌شود، سبک مسئولانه را برای امام به کار برده‌اند.

در این پیشینه ارزشمند، جایگاه مطالعات تربیتی نامه کمرنگ است. در پژوهش پیش‌رو با توجه به منحصر به فرد بودن این منشور تربیتی، عبارات نامه بر اساس ساحت‌ها مطالعه و واکاوی می‌شود.

۲. بررسی نامه امیرالمؤمنین به امام حسن مجتبی (علیه السلام) بر اساس ساحت‌های شش‌گانه

تربیتی

۱. ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی

تربیت عبادی به توسعه رابطه صحیح بین انسان و خدا و رسیدن به هدف خلقت می‌انجامد و دارای مبانی، اهداف و اصول و روش‌هایی است که بیانگر مقصد این تربیت و چگونگی رسیدن به آن است (داودی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۷). در حقیقت به معنای ایجاد تدریجی و گام‌به‌گام روح بندگی و حالت تذلل نسبت به پروردگار در انسان و تا مرحله رساندن آنها به حد نهایی و کمال مقام عبودیت است (رضایی و نجفی، ۱۳۹۳: ۸۹). آموزش عبادات و کیفیت آنها به متریبان و تلاش برای ایجاد روحیه پرستش در متربی، به گونه‌ای که او به انجام مناسک و تکالیف عبادی پایبند گردد، هدف اصلی این نوع تربیت است (داودی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۸). بر اساس سند تحول، این نوع تربیت در ساحت اول با عنوان ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی قرار می‌گیرد. ساحتی که بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی، ناظر به رشد و تقویت مرتبه قابل قبولی از جنبه دینی و اخلاقی حیات طیبه در وجود متریبان و شامل همه تدابیر و اقداماتی است که جهت پرورش ایمان و التزام آگاهانه و اختیاری متریبان نسبت به مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، اعمال و صفات اعتقادی، عبادی و اخلاقی و در راستای تکوین و تعالی هویت دینی و اخلاقی ایشان صورت می‌پذیرد. لذا قلمرو این ساحت، ناظر به خودشناسی و معرفت نسبت به خداوند متعال، معاد، نبوت و پذیرش ولایت رهبران دینی و پیروی از ایشان و ناظر به سایر عقاید و ارزش‌های دینی، ایمان، تقید عملی به احکام، مناسک و ارزش‌ها و رعایت اصول و آداب اخلاقی و تلاش پیوسته برای خودسازی بر اساس نظام معیار است (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۲۹۹). تربیت اعتقادی هم که در این ساحت قرار می‌گیرد، از مهم‌ترین ارکان

رشد تربیت دینی است. زیرا ایمان و دین‌داری بدون اعتقاد به عقاید اساسی دین معنا نخواهد داشت. تربیت اعتقادی عبارت است از «فرایند آموزش اعتقادات به متربی و مجموعه اقدامات برای شکل‌دهی به باورها، اقتناع فکری و پذیرش قلبی و التزامی درونی از سوی مربی» (مطهری و سائلی، ۱۴۰۰: ۱۰۲). از سوی دیگر، ایمان و اخلاق ارتباط مستقیمی با یکدیگر دارند. ایمان در پرتو اخلاق متجلی می‌شود و «اخلاق، اساس و بنیاد دین را تشکیل می‌دهد» (موسوی‌لر و یاقوتی، ۱۳۹۳: ۱۰). پیامبر گرامی اسلام ﷺ علت بعثت خود را تکمیل کردن اخلاق و رفتارهای شایسته می‌داند: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (طبرسی، ۱۳۷۰: ۳). بدین ترتیب، منظور از تربیت اخلاقی، چگونگی به‌کارگیری و پرورش استعدادها و درونی انسان، در راه رشد و تثبیت صفات پسندیده اخلاقی و شکوفا کردن ظرفیت‌های اخلاقی برای انجام رفتارهای پسندیده و دوری از رذایل است (رستمی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۴).

با آموزش عقاید و عبادات و اخلاقیات به متربیان، بنیان انسان‌های متعالی پی‌ریزی می‌شود. امیرالمؤمنین (ع) در نامه ۳۱، به تقویت دین‌داری فرزند خویش بر پایه استدلال پرداخته و ایمان و باور وی را پرورش می‌دهد و اخلاقیات را به ایشان یادآوری می‌کند. بیانات امام در این ساحت به صورت کدها و مصداق‌های مستخرج در جدول زیر ترسیم شده است:

جدول ۱: ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی

ساحت	مؤلفه‌ها	کدها	مصداقی
خداشناسی و دین‌شناسی	توحید و بندگی	<ul style="list-style-type: none"> ◀ به خداوندی که تو را آفریده، و روزیت را عنایت کرده و جسمت را تعدیل نموده پناه ببر. ◀ باید بندگی‌ات برای او باشد. ◀ رغبت متوجه او گردد. ◀ اگر برای پروردگارت شریکی بود، پیامبران آن شریک به سویت می‌آمدند، و آثار مُلک و سلطنت او را دیده، و به افعال و صفاتش آشنا می‌شدی؛ اما او خدایی یگانه است. ◀ کسی در حکمرانی‌اش با او ضدیت نمی‌کند. ◀ هرگز از بین نمی‌رود. 	

<p>◀ همیشه وجود داشته؛ اول است پیش از همه اشیا و .. و آخر است بعد از همه اشیا و او را نهایی نیست.</p> <p>◀ بزرگتر از آن است که ربوبیتش به احاطه دل و دیده ثابت گردد. چون به این حقیقت آگاه شدی، در بندگی بکوش.</p> <p>◀ دنیا برقرار نمی‌ماند مگر به همان نظامی که خداوند آن را قرار داده.</p>		
<p>◀ دلت را با یاد مرگ فروتن و خوار کن.</p> <p>◀ به اقرار به فانی شدن همه چیز وادار.</p> <p>◀ به فجایع دنیا دنیا بینا گردان.</p> <p>◀ از صولت روزگار و قبح دگرگونی شبها و روزها برحذر دار.</p> <p>◀ از اینکه مرگ تو را به هنگام گناه دریابد، برحذر باش.</p> <p>◀ مرگ را و موقعیتی که ناگهان در آن می‌افتی، و بعد از مرگ به آن می‌رسی زیاد به یاد آر، تا وقتی مرگت برسد خود را مهیا، و دامن همت به کمر زده باشی، مباد که مرگ از راه برسد و تو را مغلوب نماید.</p> <p>◀ هرگز به آرزویت نرسی، و از اجل معین شده نگذری.</p>	<p>یاد مرگ</p>	
<p>◀ مالک مرگ همان مالک حیات، و هستی بخش همان میراننده، و فناکننده همان بازگرداننده است.</p> <p>◀ برای آخرت آفریده شده‌ای نه برای دنیا، و برای فنا نه برای بقا، و برای مرگ نه برای حیات، در منزلی هستی که باید از آن کوچ کنی، و جایی که از آن به جای دیگر برسی، و در راه آخرت و صید مرگی هستی که گریزنده از آن را نجات نیست، و از دست خواهنده‌اش بیرون نرود، و ناگزیر او را بیابد.</p>	<p>اعتقاد به رستاخیز</p>	<p>معاد</p>
<p>◀ منزلگاه نهایی‌ات را اصلاح کن، و آخرت را با دنیا معامله مکن.</p> <p>◀ از زمینه‌های فساد ضایع کردن زاد و توشه و تباه کردن معاد است.</p> <p>◀ پیش از درآمدنت به آن جهان توشه آماده کن.</p> <p>◀ قبل از ورودت منزلی فراهم ساز که بعد از مرگ، تدارک کردن از دست رفته ممکن نیست، و راه بازگشت به دنیا برای همیشه بسته است..</p> <p>◀ از دنیایت به سود تو همان است که آخرت را به آن اصلاح نمایی.</p>	<p>توشه‌اندوزی برای آخرت</p>	
<p>◀ اخبار گذشتگان را به او ارائه کن، آنچه را بر سر پیشینیان آمد به یادش آور، در شهرهای آنان و در میان آثارشان سیاحت کن، در آنچه انجام دادند و اینکه از کجا منتقل شدند و در کجا فرود آمدند و منزل کردند دقت کن.</p>	<p>عبرت‌پذیری</p>	

<p>◀ تو را از دنیا و وضع آن و از بین رفتن و دست به دست شدنش آگاه کردم، و از آخرت و آنچه برای اهلش در آنجا آماده شده خبر دادم، و برای تو در رابطه با هر دو جهان مثلها زدم تا به آنها پند گیری و بر اصول آن گام برداری.</p>	
<p>◀ احدی از وجود خداوند چنانکه پیامبر ﷺ خبر داده خبر نداده است، پس به پیشوایی آن حضرت راضی باش، و برای رسیدن به منزل نجات رهبریش را بپذیر، که من از نصیحت به تو کوتاهی نکردم، و تو در اندیشه‌ات نسبت به صلاح خود هرچند بکوشی به میزان اندیشه‌ای که من درباره‌ٔ تو دارم نخواهی رسید.</p> <p>◀ محبوب‌ترین برنامه‌ای که از وصیتم به آن چنگ می زنی تقوای الهی ... و رفتن به راهی است که پدران و شایستگان از خاندانت آنرا طی کرده‌اند.</p>	<p>معرفت نسبت به نبوت و پذیرش امامت و ولایت پیامبر و امامان معصوم ﷺ</p>
<p>◀ محبوب‌ترین برنامه‌ای که از وصیتم به آن چنگ می‌زنی تقوای الهی، و اکتفا کردن به وظایفی است که خداوند بر تو واجب نموده است.</p> <p>◀ تو را سفارش می‌کنم به تقوای الهی، و ملازمت امرش، و آباد کردن دل به یادش، و چنگ زدن به ریسمانش.</p> <p>◀ از او بیم داشته باشی.</p>	<p>تقوا و خدا ترسی</p>
<p>◀ از خدایت بسیار طلب خیر کن.</p> <p>◀ از رحمتش ناامیدت ننموده. به تو اجازه دعا داده، و اجابت آن را ضمانت نموده، و دستور داده از او بخواهی تا ببخشد، و رحمتش را بطلبی تا رحمت آرد، و بین خودش و تو کسی را حاجب قرار نداده و تو را مجبور به توسل به واسطه ننموده.</p> <p>◀ هرگاه او را بخوانی صدایت را بشنود، چون با او به راز و نیاز برخیزی رازت را بداند، پس نیاز به سوی او می‌بری، و راز دل با او در میان می‌گذاری، از ناراحتی‌هایت به او شکایت می‌بری، و چاره گرفتاری‌هایت را از او می‌خواهی، بر امورت از حضرتش یاری می‌طلبی، از خزائن رحمتش چیزهایی را می‌خواهی که غیر او را بر عطا کردنش قدرت نیست.</p> <p>◀ خداوند کلیدهای خزائن خود را در اختیار تو گذاشته به دلیل آنکه به تو اجازه درخواست از خودش را داده، پس هرگاه بخواهی می‌توانی درهای نعمتش را با دعا باز کنی، و باران رحمتش را بخواهی.</p>	<p>تقید به ارزش‌های دینی</p> <p>طلب رحمت، دعا و استعانت از خدا</p>

	توکل	<p>◀ وجودت را در همه امور به خدای خود واگذار.</p>
	توبه	<p>◀ اگر گناه کردی از توبه مانع نشده، و در عقوبتت عجله نکرده، و به بازگشتت سرزنش ننموده، و آنجا که سزاوار رسوا شدنی رسوایت نکرده، در پذیرش توبه بر تو سخت‌گیری روا نداشته، و به حسابرسی گناهانت اقدام نکرده.</p> <p>◀ باب توبه و باب خشنودی‌اش را به رویت گشوده.</p>
	اخلاص	<p>◀ در مسألت از خداوند اخلاص پیشه کن.</p>
	امیدواری	<p>◀ پس تأخیر در اجابت دعا ناامیدت نکند.</p>
	جـزای اعمال	<p>◀ خودداری از معصیت را برایت حسنه قرار داده، و یک گناهت را یک گناه، و یک خوبییت را ده برابر به شمار آورده.</p>
	تقدیر الهی	<p>◀ برای هر کاری عاقبتی است، آنچه برایت رقم خورده بزودی به تو برسد.</p>
خودشناسی و خودسازی (اخلاقیات)	تعدیل عواطف و خویشتن داری	<p>◀ اگر برای آنچه از دستت رفته ناله می‌کنی پس برای هرچه به دستت نرسیده نیز ناله بزن.</p> <p>◀ بر آنچه نبوده به آنچه بوده استدلال کن.</p> <p>◀ اگر آنچه را دوست داری برایت فراهم نشد، و به آسودگی خاطر و فکر دست نیافتی، بدان که جاژه را همچون شتر شب‌کور طی می‌کنی... در چنین موقعیتی حفظ خویشتن از پیمودن این گونه جاده‌ها عاقلانه‌تر و بهتر است.</p>
	حفظ کرامت و عزت نفس	<p>◀ نفس خود را از هر پستی به گرامی داشتنتش حفظ کن.</p> <p>◀ هر کس که به ارزش خود قناعت ورزد، ارزشش برای او پاینده‌تر است.</p>
	کسب صفات و فضایل اخلاقی	<p>◀ به راه حق هر جا که باشد در مشکلات و سختی‌ها فرو شو.</p> <p>◀ خود را در امور ناخوشایند به صبر و مقاومت عادت ده.</p> <p>◀ غمهایی را که بر تو وارد می‌گردد با استقامت و یقین زیبا از خود دور کن.</p> <p>◀ هرگاه به راه راست هدایت شدی در برابر پروردگارت فروتن باش.</p> <p>◀ دلت را با موعظه زنده کن.</p> <p>◀ دلت را با بی‌رغبتی به دنیا بمیران.</p> <p>◀ دلت را با یقین قوی کن.</p> <p>◀ دلت را با حکمت نورانی نما.</p> <p>◀ هر مداراکننده‌ای محروم نیست.</p>

<p>عقل حفظ تجربه‌هاست. بهترین چیزی که تجربه کرده‌ای آن است که تو را پند دهد.</p>	
<p>در باره آنچه علم نداری سخن مگو. در باره وظیفه‌ای که بر عهده‌ات نیست حرفی نزن. در راهی که از گمراهی در آن بترسی قدم مگذار. از اعتماد به آرزوها بپرهیز. از اینکه مرکب‌های طمع تو را برانند و به آبشخورهای مهلکه وارد سازند برحذر باش. گاهی نومیدی دست یافتن است؛ آنگاه که طمع موجب هلاکت است. نعمتی را به امید بیشتر به دست آوردن در خطر مینداز... حفظ آنچه در اختیار توست نزد من محبوب‌تر است از طلب آنچه دردست غیر توست. از اینکه سخن خنده‌آور گویی بپرهیز. هوای نفس شریک کوردلی است. آن که از حق تجاوز کند راه اصلاح بر او تنگ می‌شود. از کسانی مباش که موعظه به آنان سود ندهد. خودپسندی ضد صواب و آفت خردهاست.</p>	<p>پیشگیری از تکوین صفات و ردایل اخلاقی</p>

با توجه به سفارش‌های امام (علیه السلام) در نامه و تطبیق آن با ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی، دو مؤلفه «خداشناسی و دین‌شناسی» و «خودشناسی و خودسازی» به عنوان محور شمرده شده است. در این دو محور، قواعد مورد نیاز برای تربیت اعتقادی و اخلاقی فرزند با همه زوایای آن به روشنی ترسیم شده است. «توحید، معاد، نبوت و تقید به ارزش‌های دینی» با کدهای «یاد مرگ، اعتقاد به رستاخیز، توشه‌اندوزی برای آخرت، عبرت‌پذیری، تقوا و خداترسی، طلب رحمت، دعا و استعانت از خدا، توکل، توبه، اخلاص، امیدواری، جزای اعمال و تقدیر الهی» در دیدگاه امام مورد توجه قرار گرفته است. در بعد اخلاقیات هم، امام مضمون‌های همه‌جانبه‌ای را به فرزند خویش تأکید کردند که می‌توان اینچنین خلاصه کرد: خویش‌داری نسبت به از دست دادن نعمت‌ها، حفظ کرامت و عزت نفس، کسب صفات و فضایل اخلاقی از جمله صبر، یقین، فروتنی، بی‌تمایلی به دنیا و مدارا کردن، پیشگیری از تکوین صفات و ردایل اخلاقی چون طمع، تکیه بر آرزوها، هوای نفس، خودپسندی و ...

۲.۲. ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی

حدود و قلمرو ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی، ناظر به کسب شایستگی‌هایی است که متریان را قادر می‌سازد تا شهروندانی آگاه و فعال باشند و در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی مشارکت کنند (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۳۰۲). قلمرو این ساحت شامل موارد زیر است: ارتباط مناسب با دیگران، تعامل شایسته با دولت و سایر نهادهای مدنی و سیاسی، کسب دانش و اخلاق اجتماعی و مهارت‌های ارتباطی. رویکرد جهت‌گیری این ساحت، تربیت برای عضویت فضیلت‌مدارانه در «خانواده صالح و جامعه صالح» است و آمادگی‌های لازم را برای کسب صفات و توانمندی‌ها، و نیز مهارت‌های لازم را برای زندگی خانوادگی و تکوین هویت جنسیتی متریان فراهم می‌آورد. آمادگی برای عضویت در جامعه صالح، به لحاظ اهمیت کلیدی واژه شهروندی، در مباحث مربوط به تربیت اجتماعی و سیاسی مورد توجه قرار گرفته است (همان، ۳۰۳).

تربیت سیاسی و اجتماعی درهم تنیده است. تربیت سیاسی، مهم‌ترین نوع تربیت است که در تحقق اهداف مادی و معنوی جامعه نقش اساسی دارد (دبیری و پدیدار، ۱۴۰۰: ۲) و زمینه‌سازی و فرصت‌آفرینی به منظور کسب دانش سیاسی، پرورش بینش، قدرت تحلیل سیاسی، ارتقاء انگیزش، تقویت توان مشارکت و همگرایی افراد جامعه در امر اجتماعی سیاسی در یک روند تدریجی مستمر و نظام‌مند به شمار می‌رود (هوشمندمطهر، ۱۴۰۰: ۹۹). تربیت اجتماعی هم، دانش‌ها و طرز نگرش‌ها، ارزش‌ها و مهارت‌های همراه با مشارکت در زندگی جمعی یا مدنی را انتقال می‌دهد (چمبلیس، ۱۹۹۶؛ به نقل از ترکاشوند و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۶) و افراد را برای تعاملات شایسته در مسیر سعادت و کمال انسان و بهتر زیستن در زندگی میان جامعه آماده و یاری می‌کند. در هر جامعه، انسان‌ها ناچار به برقراری ارتباط با یکدیگر هستند. شرط موفقیت‌آمیز بودن این تعاملات، شناخت مسئولیت‌ها و حقوق یکدیگر و رعایت آنهاست.

در جامعه اسلامی، تربیت اجتماعی از ابعاد مهم تربیت در نظام تربیتی اسلام است. اسلام دین عزلت‌گزینی و فردگرایی نیست؛ بلکه علاوه بر توجه به امور فردی به مسائل اجتماعی نیز توجه دارد. همچنانکه در سیره تربیتی اهل بیت به ویژه امیرالمؤمنین علیه السلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است (مرزوقی و اناری‌نژاد، ۱۳۸۶: ۱۶۸). با توجه به محتوای کتاب شریف نهج‌البلاغه، اهداف تربیت اجتماعی را می‌توان چنین برشمرد: همبستگی مسلمانان با یکدیگر، اهتمام به امور آنها و داشتن

روحیه حساسیت نسبت به مسائل جامعه، رعایت حقوق انسان‌ها و مراعات انصاف، تعاون و همفکری در امور و تکامل اجتماعی، معاشرت و برقراری روابط مهرآمیز با دیگران (همان: ۱۸۹). امام با توجه به این اهداف، در نامه به فرزند خویش، چند مؤلفه مهم اجتماعی را مورد تأکید قرار می‌دهد که در جدول زیر نشان داده شده است:

جدول ۲: ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی

مصادیق	کدها	مؤلفه‌ها
<p>من تو را پاره‌ای از خود، بلکه تمام وجود خود یافته‌ام، چنانکه اگر رنجی به تو رسد به من رسیده، و اگر مرگت رسد مرگ من رسیده؛ روی این حساب کار تو مرا مانند کار خودم به فکر و چاره‌اندیشی واداشته؛ به همین خاطر این نامه را نوشتم تا برای تو پشتوانه‌ای باشد.</p> <p>چون خود را سالخورده، و قوایم را رو به سستی دیدم، پیش از مرگ به وصیتم به تو پیشدستی نمودم، و در آن برنامه‌های خوبی ثبت کردم.</p> <p>گرچه من به اندازه مردم پیش از خود عمر نکرده‌ام، ولی در کردارشان دقت، در اخبارشان فکر نموده، در آثارشان سیاحت کرده‌ام... از این‌رو از هر چیزی پاکیزه و خالصش را برایت انتخاب کردم، زیبایش را برگزیدم، و نامعلوم آنرا از تو دور داشتم.</p> <p>امیدوارم خداوند تو را در این برنامه به راه رشد موفق بدارد، و به راه راست راهنمایی کند.</p> <p>چون به امورت همانند پدری مهربان عنایت داشتم، و قصد ادب‌آموزی تو را در خاطر می‌گذراندم، مصلحت دیدم تو را با این روش تربیت کنم؛ چرا که در عنفوان جوانی، و در ابتدای زندگی هستی، و تو را نیتی سالم، و باطنی پاک است.</p> <p>دین و دنیایت را به خدا می‌سپارم، و از او بهترین سرنوشت را برای تو در امروز و فردا و دنیا و آخرت درخواست می‌کنم.</p>	نگاه امام به فرزند خویش	ارتباط مناسب با خانواده

<ul style="list-style-type: none"> ◀ از مشورت با زنان اجتناب کن. ◀ با پوششی که بر زنان قرار می‌دهی دیده آنان را از دیدن مردمان بازدار. ◀ بیرون رفتن زنان از خانه بدتر از این نیست که افراد غیرمطمئن را بر آنان درآوری. ◀ اگر بتوانی چنان کن که غیر تو را نشناسند. ◀ اموری که درخور توان زنان نیست به دستشان مسپار. زیرا زن گل بهاری است نه پهلوانی سختکوش. ◀ احترام زن را در حدّ خودش مراعات کن، و او را به طمع مینداز که برای دیگری شفاعت کند. ◀ آنجا که جای غیرت نیست از غیرت بپرهیز. 	<p>تعامل با زنان</p>	
<ul style="list-style-type: none"> ◀ مبدا خانواده‌ات بدبخت‌ترین مردم به خاطر تو باشند. 	<p>اهمیت خانواده</p>	
<ul style="list-style-type: none"> ◀ اقوامت را احترام کن، زیرا آنان بال توآند که با آن پرواز می‌کنی، و ریشه توآند که به آن بازمی‌گردی، و نیروی توآند که به وسیله آنان به دشمن حمله می‌بری. 	<p>اهمیت اقوام</p>	<p>با خویشاوندان ارتباط مناسب</p>
<ul style="list-style-type: none"> ◀ خیرخواهی خود را نسبت به برادرت خالص کن چه خیرخواهی‌ات به نظر او خوب آید یا زشت. 	<p>خیرخواهی</p>	
<ul style="list-style-type: none"> ◀ دشمن دوستت را به دوستی انتخاب مکن تا دشمن او نباشی. 	<p>انتخاب</p>	
<ul style="list-style-type: none"> ◀ زمان جدایی برادرت از تو خود را به پیوند با او، و وقت روی‌گردانیش به لطف و قربت، و برابر بخلش به عطا و بخشش، و هنگام دوری به نزدیکی، و زمان درشتخویی‌اش به نرمخویی، و وقت گناهش به پذیرفتن عذر او وادار... این برنامه‌ها را در جایی که اقتضا ندارد انجام‌ده، و درباره کسی که شایسته نیست به میدان نیاور. ◀ اگر خواستی از برادرت جدا شوی جایی باقی‌گذار که اگر روزی خواست برگردد، دستاویز برگشت داشته باشد. ◀ حق برادرت را با تکیه بر رفاقتی که بین تو و اوست، ضایع مکن. ◀ نباید برادرت در قطع رابطه با تو از پیوستن تو به او، و بد عمل کردنش از احسان تو به او از تو تواناتر باشد. 	<p>عدالت و گذشت و رفتار شایسته</p>	<p>ارتباط مناسب با دوستان</p>

	<p>شناخت دوست</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✦ خیری در رفیق متهم نیست. ✦ دوست آن است که در غیبت انسان نیز دوست باشد. ✦ همنشین به منزله خویشاوند است. ✦ دوست آن است که در غیبت انسان نیز دوست باشد. ✦ غریب کسی است که برای او دوست نیست. ✦ بی پروای نسبت به تو دشمن توست.
<p>کسب دانش و اخلاق اجتماعی و مهارت‌های ارتباطی</p>	<p>عدالت اجتماعی</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✦ نفست را میزان بین خود و دیگران قرار بده. ✦ آنچه برای خود دوست داری برای دیگران هم دوست بدار. ✦ هر چه برای خود نمی‌خواهی برای دیگران هم نخواه. ✦ به کسی ستم مکن چنانکه دوست داری به تو ستم نشود. ✦ نیکی کن چنانکه دوست داری به تو نیکی شود. ✦ آنچه را از غیر خود زشت می‌دانی از خود نیز زشت بدان. ✦ از مردم برای خود آن را راضی باش که از خود برای آنان راضی هستی. ✦ آنچه را دوست نداری درباره تو بگویند تو هم درباره دیگران مگو. ✦ برای هریک از خدمتگزارانت کاری مربوط به او قرار ده و او را نسبت به همان کار بازخواست نما.
	<p>مشارکت اجتماعی</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✦ امر به معروف کن تا اهل آن باشی، با دست و زبان نهی از منکر نما، و با کوشش از اهل منکر جدا شو. ✦ در راه خدا جهاد کن و ملامت ملامت‌کنندگان تو را از جهاد در راه خدا بازندارد. ✦ اگر محتاجی را یافتی که قدرت بر دوش نهادن زاد و توشه‌ات را تا قیامت دارد و در فردای محشر که به آن توشه نیازمند شدی در اختیارت بگذارد، وجودش را غنیمت بدان و زاد و توشه‌ات را بر دوشش بگذار. ✦ به روز داشتن، اگر کسی از تو وام خواست وامش ده. ✦ پیش از سفر از رفیق سفر بپرس. ✦ قبل از خانه از همسایه خانه بپرس.

<ul style="list-style-type: none"> ◀ از اینکه مرکب لجاجت تو را چموشی کند بیرهیز. ◀ به اهل خیر نزدیک شو تا از آنان گردی، و از اهل شر جدا شو تا از آنان به حساب نیایی. ◀ آنجا که نرمی درشتی است درشتی نرمی است، چه بسا دارو درد، و درد درمان است. ◀ جرعه خشم را فرو خور. ◀ با کسی که با تو خشونت کند نرم باش. ◀ با دشمنت نیکی کن. ◀ چه خیری است در خیری که جز با شرّ به دست نیاید. ◀ آنکه از حق تجاوز کند راه اصلاح بر او تنگ می‌شود. ◀ بدی را به تأخیر انداز. ◀ بریدن از نادان مساوی پیوستن به داناست. 	<p>رفتار اجتماعی</p>	
<ul style="list-style-type: none"> ◀ آنکه به تو گمان نیک برد گمانش را باور کن. ◀ به کسی که به تو علاقه ندارد علاقه نشان مده. ◀ ستم اهل ستم بر تو گران نیاید. ◀ از اینکه سخن خنده‌آور گویی بیرهیز. ◀ خیری در یاری‌دهنده پست نیست. ◀ ستم بر ضعیف زشت‌ترین ستم است. ◀ آدمی راز زندگیش را بهتر از دیگران حفظ می‌کند. ◀ زیاده‌گو هرزه‌گو می‌گردد. ◀ تدارک آنچه به خاطر سکوت از دستت رفته آسان‌تر است از آنچه محض گفتارت از کف داده‌ای. ◀ تلخی ناامیدی بهتر از خواستن از مردم است. ◀ بنده دیگری مباش که خداوند آزادت قرار داده. 	<p>اخلاق اجتماعی</p>	
<ul style="list-style-type: none"> ◀ هرگاه وضع سلطان دگرگون گردد، اوضاع زمانه تغییر کند. 		<p>سیاست</p>

تأمل در نامه سی و یکم نشان می‌دهد که امام نسبت به ارتباطات و تعاملات اجتماعی اهمیت ویژه‌ای قائل است. در جاهای مختلف نامه از احساس خود و نگرانی نسبت به فرزند می‌نویسد که بیان‌گر بعد نظارتی پدر بر رفتار و اندیشه‌های فرزند است. علاوه بر این، ایشان را به ارتباط شایسته با خانواده، دوستان و خویشاوندان و رعایت اخلاق اجتماعی دعوت می‌کند. نهاد خانواده، از دو جهت

دارای اهمیت است: یکی آنکه مهم‌ترین عامل در تربیت فرزند است؛ دیگر آنکه بن‌مایه جامعه را تشکیل می‌دهد. امام با درک این دو جنبه، می‌کوشد تا مسائل مرتبط با تعاملات و رفتارهای اجتماعی را به فرزند خویش به عنوان فردی از نسل آینده منتقل کند. مضمون‌هایی که امام در این حوزه برای فرزند خود برمی‌شمارد، عبارت است از: تعامل شایسته با زنان در حوزه سپردن فعالیت به آنها، پوشش و مراقبت؛ احترام به خویشاوندان؛ خیرخواهی، عدالت، گذشت و نرم‌خویی نسبت به دوست و اهمیت انتخاب و شناخت او؛ عدالت اجتماعی و دیگران را به منزله خود دانستن در خوبی‌ها و بدی‌ها، مشارکت اجتماعی با جهاد، امر به معروف و نهی از منکر و دست‌گیری از دیگران؛ رفتار اجتماعی با نزدیک شدن به خوبان، بریدن از بدان، پرهیز از ستمگری و خشم و لجاجت؛ اخلاق اجتماعی با خوش‌گمانی، کم‌گویی، آزادی و عزت نفس در خواستن از مردم و ...

۳.۲. ساحت تربیت زیستی و بدنی

اسلام، انسان را موجودی دارای دو بعد روحانی و جسمانی دانسته و به سلامت هر دو بعد توجه نموده است. ساحت تربیت زیستی و بدنی بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به حفظ و ارتقای سلامت و رعایت بهداشت جسمی و روانی متریان در قبال خود و دیگران، تقویت قوای جسمی و روانی، مبارزه با عوامل ضعف و بیماری، حفاظت از محیط زیست و احترام به طبیعت است. قلمرو این ساحت موارد زیر را پوشش می‌دهد: تربیت جنسی، سلامت فردی و اجتماعی (تأمین نیازهای اساسی، حفظ شادابی، برخورداری از رفاه و سلامت، استفاده از تفریحات سالم، مراقبت از جسم و روح و پاکیزگی و آراستگی فردی)، بهداشت زیست‌محیطی، قلمروهای زیست‌بوم شهری و منابع طبیعی (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۳۰۵). دو رکن مهم این ساحت، سلامت جسمی و روانی است. برخورداری از سلامت جسمی، روانی و اجتماعی از جمله مهم‌ترین ضرورت‌های انسان‌ها در هر جامعه‌ای است که علاوه بر فواید شخصی و اجتماعی موجب ارتقاء و رشد جامعه می‌شود (نصیری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۳۳). تعامل مستمر روح و بدن، مهم‌ترین جهت‌گیری این ساحت است و بر این اساس مفهوم سلامت، ابعاد روانی را هم دربرمی‌گیرد. «سلامت روان، از ابعاد مهم سلامت شناخته می‌شود و از عوامل مؤثر در خود شکوفایی افراد جامعه می‌باشد. سازمان جهانی بهداشت، سلامت روانی را اینگونه تعریف نموده است: قابلیت ارتباط موزون و هماهنگ با دیگران، تغییر و اصلاح محیط فردی و اجتماعی و حل تضادها و تمایلات شخصی به

طور منطقی و مناسب» (ابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۸۸۶). با توجه به این تعریف و جهت‌گیری ساحت زیستی و بدنی، می‌توان ادعا نمود که بخش بسیار مهمی از نامه امام در این ساحت قرار می‌گیرد. زیرا نوعی الگوی اخلاقی در آن مطرح می‌شود که اصول و ارزش‌هایی را پایه‌گذاری می‌کند که با مباحث بهداشت روانی و ارکان سلامت روان در بعد فردی و اجتماعی و حیطه‌های شناختی، عاطفی و رفتاری، همپوشانی و رابطه‌ای محکم دارد.

اما در ساحت جسمی، امام به نکته مهمی در تفاوت جسم زن و مرد اشاره می‌کند. جسم زن به علت ظرافت و لطافت، قابلیت انجام کارهای سنگین را ندارد و امام از فرزند خود می‌خواهد این اصل مهم را در نظر بگیرد و مسئولیت‌های متناسب با جسم زن به او بسپرد. البته تفاوت تربیتی هم مسأله بسیاری مهمی است که امام در سفارش خود با توجه به جنس زن، آن را مطرح نظر دارد که مصداق‌های آن در جدول زیر ترسیم شده است:

جدول ۳: ساحت تربیت زیستی و بدنی

مصداق	کدها
<ul style="list-style-type: none"> ◀ با پوششی که بر زنان قرار می‌دهی دیده آنان را از دیدن مردمان بازدار. ◀ بیرون رفتن زنان از خانه بدتر از این نیست که افراد غیرمطمئن را بر آنان درآوری. ◀ اگر بتوانی چنان کن که غیر تو را نشناسند. ◀ اموری که درخور توان زنان نیست به دستشان مسپار، زیرا زن گل بهاری است نه پهلوانی سختکوش. ◀ احترام زن را درحد خودش مراعات کن؛ او را به طمع مینداز که برای دیگری شفاعت کند. ◀ آنجا که جای غیرت نیست از غیرت بپرهیز. 	تربیت جنسی
<ul style="list-style-type: none"> ◀ تو را سفارش می‌کنم به تقوای الهی، و ملازمت امرش، و آباد کردن دل به بادش ◀ نفس خود را از هر پستی به گرامی داشتنش حفظ کن. ◀ هر کس که به ارزش خود قناعت ورزد، ارزشش برای او پاینده‌تر است. ◀ خود را در امور ناخوشایند به صبر و مقاومت عادت ده. ◀ غمهایی را که بر تو وارد می‌گردد با استقامت و یقین زیبا از خود دور کن. ◀ از کسانی مباش که موعظه به آنان سود ندهد. ◀ دلت را با موعظه زنده کن. ◀ دلت را با بی‌رغبتی به دنیا بمیران. 	سلامت فردی و اجتماعی (مراقبت از روح)

- ◀ دلت را با یقین قوی کن.
- ◀ دلت را با حکمت نورانی نما.
- ◀ خودپسندی ضد صواب و آفت خردهاست.
- ◀ از اینکه مرکب لجاجت تو را چموشی کند بپرهیز.
- ◀ جرعه خشم را فرو خور.

۲.۴. ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری

زیبایی در جهان‌بینی دینی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در این جهان‌بینی خداوند هم خود زیباست و هم منشأ زیبایی است؛ لذا دین در تلطیف احساسات زیبایی‌شناختی انسان مؤثر است و یکی از کارکردهای آن، رشد حس زیبایی‌دینداران است (موسوی‌لر ویاقوتی، ۱۳۹۳: ۱۰). ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری در سند تحول، همچون سایر ساحت‌ها بر مبنای تربیت دینی است. این ساحت بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی ناظر به رشد قوه خیال و پرورش عواطف، احساسات و ذوق زیبایی‌شناختی متربیان است. در این ساحت، تربیت هنری موضوع‌محور، به مثابه رویکرد اصلی و رویکرد دریافت احساس و معنا به منزله رویکرد مکمل و به مثابه جهت‌گیری کلی این ساحت انتخاب شده است. رویکرد تربیت هنری موضوع‌محور در مقایسه با رویکردهای دیگر، جامعیت بیشتری دارد (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۳۰۷). هدف تربیت هنری، نه پرورش هنرمند حرفه‌ای، که پرورش ادراک زیبایی‌شناسی در همه متربیان است. لذا لازم است در کنار رویکرد تربیت هنری موضوع‌محور، به رویکرد ادراکی دریافت احساس و معنا هم توجه شود (همان: ۳۰۸). اهمیت کارکرد این ساحت از این واقعیت ناشی می‌شود که آموزش هنر و تربیت هنری در رشد و بروز استعدادها و قابلیت‌های شناختی و عاطفی، و مهارت‌های متربیان نقش و تأثیر سازنده‌ای دارد. این تأثیرات البته به دلیل وجود قابلیت‌های ذاتی و نهفته در قلمرو هنر است؛ چرا که هنر تجسم خلاقیت انسان و حس زیبایی‌شناسی اوست (یوسف‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۷۰).

ساحت زیبایی‌شناسی و هنری، متعلم را نسبت به زیبایی‌های هستی و اسرار خلقت آشنایی می‌بخشد و استعدادهای ظاهری و باطنی وی را شکوفا می‌کند. آنچه از عبارات امام در نامه در ساحت زیبایی‌شناختی برداشت می‌شود، بر محور رویکرد ادراکی دریافت احساس و معناست. امام توصیه‌هایی را مطرح می‌کند تا کشف معنا و به عبارت دیگر رمزگشایی توسط فرزند ایشان به شکل خاص و سایر مردم به شکل عام صورت گیرد. محورهای زیبایی‌شناسی مادی چون زیبایی ظاهری،

خلق آثار هنری، توجه به آنها و قدردانی ارزش‌های هنری، بر خلاف زیبایی‌های معنوی نقشی در سفارش‌های تربیتی امام ندارد. از سوی دیگر، اگر اخلاقیات را در دو بعد فردی و اجتماعی از موضوعات و افعال دارای زیبایی معنوی به شمار آوریم، بخش عمده‌ای از نامه در این حوزه قرار می‌گیرد. جدول ۴، کدها و مصادیق مرتبط با این ساحت را نشان می‌دهد. همچنانکه مشاهده می‌شود، محور اصلی سفارش‌های امام با رویکرد دریافت معنا، عبرت از دنیاپرستان، ناپایداری و زودگذر بودن دنیا، توجه به آخرت به عنوان مقصد اصلی و نهایی می‌باشد:

جدول ۴: ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری

کدها	مصادیق
دریافت احساس و معنا (شامل خلق معنا و کشف معنا)	<p>◀ دل جوان همانند زمین خالی است، هر بذری در آن ریخته شود می‌پذیرد.</p> <p>◀ داستان آنانکه دنیا را آزموده‌اند، داستان مسافرانی است که در جایی خراب و همراه با قحطی و تنگی منزل گرفته‌اند و عزم رفتن به منطقه‌ای پر نعمت و لذت و محلی سرسبز نموده‌اند؛ رنج راه، فراق یار، سختی سفر، و ناگواری طعام را تحمل کرده، تا به خانه فراخ، و منزلگاه امنشان درآیند.</p> <p>◀ مثل مردمی که مغرور به دنیا شدند، مثل مسافرانی است که در منزلی آباد و پر نعمت بودند و از آنجا به سوی محلی خشک و خراب و بی‌آب و گیاه بار سفر بندند.</p> <p>◀ در پیش رویت گذرگاه سختی است، آنکه سبکبار است در آن گذرگاه حالی بهتر از سنگین‌بار دارد، و آن که دچار کندی است بدحال‌تر از شتابنده در آن است. در آنجا محل فرود آمدنت به ناچار یا در بهشت است یا جهنم، پس پیش از درآمدنت به آن جهان توشه آماده کن، و منزلی فراهم ساز، که بعد از مرگ تدارک کردن از دست رفته ممکن نیست، و راه بازگشت به دنیا برای همیشه بسته است.</p> <p>◀ در منزلی هستی که باید از آن کوچ کنی، جایی که از آن به جای دیگر بررسی، در راه آخرتی، و صید مرگی هستی که گریزنده از آنرا نجات نیست، و از دست خواهنده‌اش بیرون نرود، و ناگزیر او را بیابد.</p> <p>◀ دنیاپرستان سگهایی فریادزننده، و درندگانی شکارکننده هستند...</p> <p>◀ گروهی از دنیاداران چهارپایانی مهار شده، و دسته‌ای حیوان رها شده‌اند، عقول خود را از دست داده، و به راه نامعلوم قدم نهاده‌اند؛ حیوانی چند که در چراگاه آفت که قدم در آنجا فراری ندارد، سُر داده شده‌اند، نه چوپانی که از آنان نگهداری نماید، و نه چراننده‌ای که آنها را بچراند. دنیا آنان را به راه کوری و ضلالت برده، و دیدگان را از دیدن علائم هدایت فرو بسته، در وادی حیرت دنیا سرگردان، در نعمت‌هایش غرق، و آنرا به عنوان ربّ انتخاب کرده‌اند..</p>

<p>   ↪ از اینکه مرکب‌های طمع تو را برانند و به آبشخورهای مهلکه وارد سازند، برحذر باش.   ↪ چیزی را بطلب که زیبایی‌اش برای تو برقرار باشد.   ↪ در پیش رویت راهی دراز همراه با مشقتی سخت است؛ در این راه از طلب درست، و توشه به اندازه برداشتن و سبکباری از گناه بی‌نیاز نیستی؛ پس بیش از قدرتت بر خود بار مکن.   </p>
--

۲.۵. ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای

تأمین معاش، یکی از نیازهای اولیه انسان است که تحقق آن مستلزم تربیت اقتصادی است. ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای، بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی ناظر به یکی از ابعاد مهم زندگی آدمی، یعنی بُعد اقتصادی و معیشتی انسان‌هاست. همچنین، ناظر به رشد توانایی‌های متریدان در تدبیر امر معاش و تلاش اقتصادی و حرفه‌ای است. در این ساحت به جای رویکردهای دانش‌محور یا مهارت‌مدار خشک و محصور در یک دوره زمانی مشخص، به رویکردی کل‌گرا و تلفیقی از تربیت در ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای نیاز است (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۳۰۹-۳۱۰).

اگر آدمی در این بعد، از تربیت و رشد کافی برخوردار نشود، این امر می‌تواند بر سایر ابعاد وجودی وی تأثیرات نامناسبی بگذارد؛ لذا به منظور رشد و بالندگی سایر ابعاد وجودی آدمی، باید به این بعد مهم انسان نیز توجه کافی مبذول داشت (آقامحمدی، ۱۳۹۸: ۱۹) که ارتقاء کیفیت نیروی انسانی و توسعه ظرفیت او را به دنبال خواهد داشت. طبیعتاً، اعتلای نیروی انسانی موجب «افزایش بهره‌وری و تسریع رشد اقتصادی» می‌شود (شفیعی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۴). نهادی هم که متأثر از معارف و آموزه‌های دینی باشد، با استفاده از عوامل خود یعنی تولید، توزیع و مصرف به تولید کالای طیب خواهد پرداخت و بر اساس توزیع عادلانه ثروت و خدمات در جامعه موجب گسترش طیبیات در جامعه خواهد شد (ضرابی، ۱۳۹۶: ۵۸).

آموزه‌های دینی اسلام، بیانگر نگرش عدالت‌گرایانه دین و اقتصاد مبتنی بر ارزش و اخلاق است. حق و تکلیف در روابط اقتصادی اسلام جایگاه مهمی دارد. اگر شناخت‌ها نسبت به حق و تکلیفی که هر یک از افراد بر عهده دارند و پس از آن، کاربرد آنها در رفتار، روابط و تعاملات اجتماع حاصل شود، همه افراد جامعه از نتایج آن بهره‌مند خواهند شد و عدالت اقتصادی در بُعد کلان در

جامعه متبلور می‌شود. امیرالمؤمنین (ع) در سفارش به فرزند بزرگوارشان چند نکته مهم را مد نظر قرار داده‌اند که علاوه بر جنبه فردی، جنبه اجتماعی اقتصاد را دربرمی‌گیرد:

جدول ۵: ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای

کدها	مصادیق
درک و فهم مسائل اقتصادی	<ul style="list-style-type: none"> ◀ چیزی را بطلب که وبالش از تو برکنار باشد، که ثروت برای تو باقی نیست و تو هم برای آن باقی نخواهی بود. ◀ رزق دو نوع است: رزقی که تو آن را می‌جویی، و رزقی که آن، تو را می‌جوید و اگر تو به او نرسی او به تو می‌رسد. ◀ نعمت اندک از جانب خدا با ارزش‌تر از نعمت فراوانی است که از غیر خدا برسد.
درک و مهارت حرفه‌ای	<ul style="list-style-type: none"> ◀ در طریق به دست آوردن مال آرام باش. ◀ در برنامه کسب و کار مدارا کن، چه بسا تلاشی که موجب تلف شدن ثروت شود. ◀ بدان که تاجر در خطر است.
پرهیز از سستی و طمع ورزی	<ul style="list-style-type: none"> ◀ کوششت را به نهایت برسان. ◀ نعمتی را به امید بیشتر به دست آوردن در خطر مینداز. ◀ از اینکه مرکب‌های طمع تو را برانند و به آبشخورهای مهلکه وارد سازند، برحذر باش. ◀ از دنیایت به سود تو همان است که آخرتت را به آن اصلاح نمایی.
رعایت بهره‌وری	<ul style="list-style-type: none"> ◀ در امور مادی خزانهدار وارث مشو.
التزام به اخلاق حرفه‌ای (کسب حلال)	<ul style="list-style-type: none"> ◀ مال اندک همراه با عفت نفس از ثروت با گناه بهتر است. ◀ بد خوراکی است خوراک حرام.
التزام به اخلاق حرفه‌ای (انصاف و عدالت اقتصادی)	<ul style="list-style-type: none"> ◀ به روز داشتن، اگر کسی از تو وام خواست وامش ده تا در روز تنگدستی‌ات ادا کند. ◀ چه زشت است تواضع به وقت احتیاج، و ستم در زمان توانگری. ◀ اگر برای آنچه از دستت رفته ناله می‌کنی، پس برای هرچه به دستت نرسیده نیز ناله بزن. ◀ بر آنچه نبوده به آنچه بوده استدلال کن.

با توجه به بررسی نامه، می‌توان دریافت که امام در این ساحت، بر کسب شایستگی‌های اخلاقی فرزند خویش در حوزه اقتصاد اهمیت خاصی داده و نکته‌های مهمی را برای ایشان یادآوری می‌کند. مهم‌ترین آنها عبارتند از: درک و فهم مسائل اقتصادی مثل در خطر بودن کاسب و پایدار نبودن ثروت؛ درک و مهارت حرفه‌ای از جمله مدارا کردن و آرامش داشتن در کار، پیشگیری از طمع‌ورزی و زیان وارد کردن به دیگران؛ پرهیز از بطالت و بیکاری؛ رعایت بهره‌وری با تأکید بر استفاده از مال و جلوگیری از تجمع آن برای دیگران؛ التزام به اخلاق حرفه‌ای از جمله کسب روزی حلال و دستگیری نیازمندان و توجه به قناعت و برکت در مال و نیز عدالت اقتصادی به ویژه در قرض دادن و قرض گرفتن.

۶.۲. ساحت تربیت علمی و فناوری

بر اساس سند تحول، ساحت تربیت علمی و فناوری بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی، ناظر به کسب شایستگی‌هایی است که متریان را در شناخت و بهره‌گیری و توسعه نتایج تجارب متراکم بشری در عرصه علم و فناوری یاری کند تا بر اساس آن متریان قادر شوند با عنایت به تغییرات و تحولات آینده، نسبت به جهان هستی و استفاده و تصرف مسئولانه در طبیعت، بینشی ارزش‌مدار کسب کنند (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۳۱۱). این ساحت ناظر به رشد توانمندی افراد جامعه در راستای فهم و درک دانش‌های پایه و عمومی، کسب مهارت دانش‌افزایی، به‌کارگیری شیوه تفکر علمی و منطقی، توان تفکر انتقادی، آمادگی جهت بروز خلاقیت و نوآوری و نیز ناظر به کسب دانش، بینش و تفکر فن‌آورانه برای بهبود کیفیت زندگی است (همانجا).

در مکتب تربیتی مطلوب و ارزش‌مدار با تربیت انسان‌های اهل دانش، فهیم و کارآزمینۀ لازم برای حرکت انسان به سوی سعادت فراهم می‌شود. مکتب تربیتی اسلام، توجه زیادی به علم‌نشان داده و محدودیت زمانی و حتی جنسیتی برای آن در نظر نگرفته است. این امر بیانگر اهمیت دین به علم و دانش‌افزایی است. از رسول گرامی اسلام روایت شده که «اطلبُوا العِلْمَ مِنَ التَّهْدِ إِلَى اللِّحْدِ» (نهج‌الفصاحه، ۱۳۸۷: ۲۱۸) و نیز «طَلَبُ العِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۱). ایشان در جایی دیگر، قلم دانشمندان را حتی از خون شهید مهم‌تر می‌داند: «مِدَادُ العُلَمَاءِ أَفْضَلُ مِنْ دِمَاءِ الشَّهَدَاءِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۵۸/۱). قرآن کریم هم در آیات مختلف به اندیشیدن و تفکر و تدبیر در امور مختلف، بسیار تأکید کرده است. حضرت علی علیه السلام در نامه ۳۱ در بخش‌های

مختلف فرزند خویش را به اندیشیدن و کسب دانش در زمینه‌های مختلف و نیز حقیقت‌جویی دعوت می‌کند. زیرا «انسان هر چه در پدیده‌های طبیعی و ماورای طبیعی بیشتر اندیشه کند، به همان اندازه به حقانیت و قدرت پروردگار خویش بیشتر پی خواهد برد» (آقامحمدی، ۱۳۹۸: ۱۸). در جدول ۶، کدها و مصادیق توصیه‌های علمی ترسیم شده است:

جدول ۶: ساخت تربیت علمی و فناوری

کدها	مصادیق
به‌کارگیری شیوه تفکر علمی و منطقی	<ul style="list-style-type: none"> ◀ آنکه نسبت به آموزش اندیشه کند، بینا می‌شود. ◀ در دین بیندیش.
کسب دانش، بینش و تفکر فن‌آورانه برای بهبود کیفیت زندگی	<ul style="list-style-type: none"> ◀ وصیتم را بفهم و از آن روی مگردان؛ بهترین سخن سخنی است که سود بخشد. ◀ در دانشی که سود ندارد، خیر نیست، در علمی که فراگرفتنش سزاوار نیست، بهره‌ای وجود ندارد.
هماهنگی علم و دین	<ul style="list-style-type: none"> ◀ پیش از قدم نهادن در راه فهم و دانش برای شناخت آن راه از خداوند یاری بخواه. ◀ اگر در رابطه با جهان و نظاماتش از درک حکمت حادثه‌ای درماندی، آن را به حساب جهالت خود بگذار؛ زیرا در ابتدای کار نادان به امور آفریده شدی سپس دانا گشتی. چه بسیار است اموری که نمی‌دانی و اندیشه‌ات نسبت به آن سرگردان، و دیده‌ات از راه یافتن به آن ناتوان است؛ اما پس از مدتی به آن بینا می‌شوی.
حقیقت‌جویی	<ul style="list-style-type: none"> ◀ باید خواسته تو نسبت به آن راه از روی طلب فهم و کسب دانش باشد، نه افتادن در شبهه‌ها و بالابردن بحث‌ها و جدل‌ها. ◀ چون یقین کردی که دلت روشنی یافته و در پیشگاه حق خاضع شده، و نظرت جمع و کامل گشته، و اندیشه‌ات از پریشانی درآمده و یک اندیشه شده، آنگاه در آنچه برای تو تفسیر می‌کنم، دقت کن.

واکاوی نامه سی و یکم نشان می‌دهد که «به‌کارگیری شیوه تفکر علمی و منطقی نسبت به دین و امور شخصی، عقلانیت و تلاش فکری در دین؛ کسب دانش مفید و سودمند برای بهبود کیفیت زندگی؛ قرار گرفتن در مسیر صحیح دانش با استعانت از خداوند متعال و هماهنگی علم و دین؛ درک حقیقت امور و آگاهی نسبت به آنها به دور از غرض‌ورزی و شبهه‌آفرینی و فرو رفتن در شبهه‌ها»، مهمترین کدها و مضامینی هستند که امام صلاح می‌داند با ذکر آنها، فرزند خویش را بهره‌مند سازد.

۳. نتیجه‌گیری

ساحت‌های ششگانه تربیتی در سند تحول، به منظور رسیدن به کمال مطلوب و تحقق حیات طیبه، با توجه به ابعاد مختلف وجودی انسان تعریف شده است. بین این ساحت‌ها و نهج البلاغه به عنوان شاهکاری فرازمانی و فرامکانی، ارتباط زیادی وجود دارد. بررسی نامه سی و یکم نهج البلاغه بر اساس ساحت‌ها نشان می‌دهد که امام به همه جوانب تربیتی انسان توجه نموده و آنها را به روشنی برای فرزند خویش تبیین نموده است. در ساحت اول، امام با دو محور «خداشناسی و دین‌شناسی» و «خودشناسی و خودسازی» به تقویت دین‌داری فرزند بر پایه استدلال پرداخته و ایمان و باور وی را پرورش می‌دهد. در ساحت اجتماعی با حساسیت نسبت به خانواده، ارتباطات و تعاملات می‌کوشد تا مسائل مرتبط با رفتارهای اجتماعی را به فرزند خویش به عنوان فردی از نسل آینده منتقل کند. ایشان در این ساحت، به صورت مستقیم از بعد سیاسی سخن نگفته است. بخش بسیار مهمی از نامه در ساحت زیستی قرار می‌گیرد. زیرا نوعی الگوی اخلاقی را مطرح می‌کند که با اصول بهداشت روانی و ارکان سلامت روان در بعد فردی و اجتماعی ارتباط عمده‌ای دارد. در ساحت زیبایی‌شناسی هم توصیه‌هایی مطرح می‌شود تا کشف معنا و رمزگشایی توسط مخاطب صورت گیرد. البته محورهای زیبایی‌شناسی مادی جایگاهی در سفارش‌های تربیتی امام ندارد. ایشان در ساحت اقتصادی، بر کسب شایستگی‌های اخلاقی فرزند خویش در حوزه اقتصاد اهمیت خاصی داده و نکته‌های مهمی را تذکر می‌دهد. در ساحت علمی هم حضرت می‌کوشد تا فرزند خویش را به اندیشیدن، تفکر علمی و کسب دانش مفید در زمینه‌های مختلف و نیز حقیقت‌جویی دعوت کند. تعداد مؤلفه‌ها و کدها در ساحت‌های مختلف طبق جدول بعدی است:

جدول ۷

کدها	مؤلفه‌ها	ساخته‌های تربیتی
۱۲	۸	اعتقادی، عبادی و اخلاقی
۱۲	۵	اجتماعی و سیاسی
۲		زیستی و بدنی
۱		زیبایی‌شناختی و هنری
۶		اقتصادی و حرفه‌ای
۴		علمی و فناوری

بررسی نامه امام علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام بر اساس
ساخته‌های تربیتی در سند تحول

منابع

۱. انصاریان، حسین، ۱۳۸۸ش، ترجمه نهج البلاغه، دارالعرفان: قم.
۲. دشتی، محمد، ۱۳۷۹ش، ترجمه نهج البلاغه، قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین (ع).
۳. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۰ش، مکارم الأخلاق، قم: رضی.
۴. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷ق، الکافی، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۵. مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰ش، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
۶. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، بحار الأنوار، جلد ۱، بیروت: مؤسسه الوفاء.
۷. مطهری، مرتضی، ۱۳۷۹ش، سیری در نهج البلاغه، تهران: صدرا.
۸. نهج الفصاحه، ۱۳۸۷ش، گردآوری: ابوالقاسم پاینده، قم: انصاریان.
۹. مقالات
۱۰. آقامحمدی، جواد، ۱۳۹۸ش، بررسی میزان انعکاس اهداف ساحت‌های شش‌گانه تربیت سند تحول در متون درسی، رشد آموزش علوم اجتماعی، سال ۲۲، ش ۱، صص ۱۶-۲۱.
۱۱. ابراهیمی، امراله؛ سبحان اعرابی و محمدمهدی خالویی، ۱۳۹۲ش، مقایسه سلامت روان و مؤلفه‌های روان‌شناسی مثبت در دانشجویان پزشکی دانشگاه علوم پزشکی اصفهان، دانشکده پزشکی اصفهان، سال ۳۱، ش ۲۶۱، صص ۱۸۸۵-۱۸۹۶.
۱۲. ترکاشوند، سینا؛ اکبر صالحی و سوسن کشاورز، ۱۳۹۸ش، تبیین سیره تربیتی امام علی جهت ارائه الگویی برای سبک زندگی اسلامی ایرانی، پژوهشنامه نهج البلاغه، سال ۷، ش ۲۸، صص ۳۹-۵۶.
۱۳. ترکاشوند، سینا و همکاران، ۱۳۹۸ش، تحلیل محتوای مثنوی معنوی براساس ساحت‌های شش‌گانه تربیتی، پژوهشنامه اورمزد، ش ۴۷، صص ۱۹۳-۲۱۸.
۱۴. داودی، محمد؛ سیدحمید جزایری و کنیزبانو کنیزبانو، ۱۴۰۰ش، اصول تربیت عبادی با تأکید بر قرآن و روایات، مطالعات فقه تربیتی، سال ۸، ش ۱۵، صص ۳۷-۶۱.
۱۵. دبیری، سولماز و اعظم پدیدار، ۱۴۰۰ش، اصول و تربیت سیاسی از منظر قرآن کریم، تربیت پاسدار انقلاب اسلامی، سال ۱۰، ش ۲۱، صص ۱-۲۳.

۱۶. رستمی، همایون؛ سعید بهشتی و محسن ایمانی، ۱۳۹۷ش، نظام تربیت اخلاقی در نامه ۳۱، *قرآن و طب*، سال ۴، ش ۱، صص ۱۳-۲۰.
۱۷. رضایی، محمدعلی و حمید نجفی، ۱۳۹۳ش، تربیت عبادی از منظر قرآن، *قرآن و علم*، سال ۸، ش ۱۴، صص ۸۵-۱۲۰.
۱۸. شفیعی، سیده فاطمه؛ طیبیه ماهروزاده و علی ستاری، ۱۳۹۸ش، بررسی تأثیر برنامه فلسفه برای کودکان بر افزایش مهارت‌های شناختی دانش‌آموزان با استفاده از مؤلفه‌های تربیت اقتصادی سند تحول، *نوآوری‌های آموزشی*، سال ۱۸، ش ۷۲، صص ۵۳-۷۲.
۱۹. ضرابی، عبدالرضا، ۱۳۹۶ش، نقش عناصر اساسی نظام اقتصادی اسلام در تحقق اهداف تربیت دینی، *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*، سال ۹، ش ۲، صص ۳۹-۶۰.
۲۰. قدسی، علی محمد و مرتضی قائمی، ۱۳۹۳ش، بررسی تطبیقی سبک‌های فرزندپروری با سبک فرزندپروری امام علی علیه السلام در نامه ۳۱، *پژوهشنامه نهج البلاغه*، سال ۲، ش ۸، صص ۱-۲۰.
۲۱. کشاورز، سوسن و سینا ترکاشوند، ۱۳۹۶ش، تبیین سیره تربیتی امام صادق علیه السلام جهت ارائه الگویی برای سبک زندگی اسلامی، *تربیت اسلامی*، سال ۱۲، ش ۲۴، صص ۳۱-۴۷.
۲۲. محمدی پویا، فرامرز، ۱۳۹۸ش، تبیین سیره تربیتی امام سجاده علیه السلام در صحیفه سجاده‌یه با تأکید بر سند تحول، *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، سال ۲۷، ش ۴۲، صص ۲۷-۵۳.
۲۳. محمدی پویا، فرامرز؛ اکبر صالحی و فاطمه مومیوند، ۱۳۹۴ش، تحلیل محتوای نهج البلاغه بر اساس ساخت‌های شش‌گانه تربیتی، *پژوهشنامه نهج البلاغه*، سال ۳، ش ۱۰، صص ۶۳-۸۱.
۲۴. محمودی، سیروس، ۱۳۹۸ش، تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از نظر توجه به مؤلفه‌های تربیتی نامه ۳۱ نهج البلاغه، *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*، سال ۱۱، ش ۱، صص ۳۳-۴۶.
۲۵. مرزوقی، رحمت‌الله و عباس اناری‌نژاد، ۱۳۸۶ش، تربیت اجتماعی از منظر نهج البلاغه، *تربیت اسلامی*، سال ۲، ش ۴، صص ۱۶۴-۱۹۲.
۲۶. مطهری، محمدلطیف و علی سائلی، ۱۴۰۰ش، رفق ومدارا در تربیت اعتقادی فرزندان از منظر فقه اهل بیت، *مطالعات فقه تربیتی*، سال ۸، ش ۱۶، صص ۱۰۲-۱۲۶.

۲۷. موسوی لر، اشرف‌السادات و سپیده یاقوتی، ۱۳۹۳ش، زیبایی‌شناسی کلام و حیانی قرآن کریم، *جلوه هنر*، ش ۱۲، صص ۵-۱۸.
۲۸. ناصری تازه‌شهری، ناصر؛ سینا ترکاشوند و فرامرز محمدی‌پویا، ۱۳۹۵ش، تحلیل محتوای منطق الطیر بر اساس ساحت‌های شش‌گانه، *پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی*، سال ۸، ش ۳۱، صص ۱۸۷-۲۱۸.
۲۹. نصیری، بهاره و همکاران، ۱۳۹۰ش، امید و رضایت از زندگی و سلامت روان در میان زنان در ترکیه، *پژوهش‌نامه زنان*، سال ۲، ش ۲، صص ۱۳۳-۱۵۵.
۳۰. نوروزی‌نژاد، محمد و مینو طباطبایی، ۱۳۹۹ش، رویکرد تعلیم و تربیت اسلامی در ساحت‌های شش‌گانه، *فصلنامه "PURE LIFE"*، سال ۷، ش ۲۱، صص ۳۵-۶۴.
۳۱. وفایی، رضا؛ سیف‌اله فضل‌الهی قمشی و احمد طالعی‌فرد، ۱۳۹۶ش، بررسی میزان توجه به ساحت‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی، *مطالعات کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، سال ۲، ش ۲، صص ۱۳۱-۱۵۴.
۳۲. هوشمندمطهر، پارسا، ۱۴۰۰ش، تربیت سیاسی در قرآن کریم با تأکید بر اصل حق‌محوری، *تحقیقات کاربردی در حوزه قرآن و حدیث*، سال ۱، ش ۱، صص ۹۰-۱۱۹.
۳۳. یزدانی، فریدون؛ فرامرز محمدی‌پویا و زهرا بیجنوند، ۱۳۹۸ش، احصاء مصادیق ساحت‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول در قرآن، *پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی*، سال ۹، ش ۱۹، صص ۸۷-۱۱۱.
۳۴. یوسف‌زاده، محمدرضا؛ احمد سلحشوری و مهری میرزایی، ۱۳۹۲ش، مقدار تأکید کتاب فارسی عمومی دوره تربیت معلم بر تربیت هنری از دیدگاه دانشجویان مرکز تربیت معلم همدان، *رهیافتی نو در مدیریت آموزشی*، سال ۴، ش ۲، صص ۱۶۹-۱۸۴.